

ՆԻԿՈՂ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, ԵՒ ՀԱՆՔԱՆԵՔ ՆՈՐԱ ԸՆԴԴԷՄ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ.

Մեր ազգիս անիշխանութեան ժամանակին ցաւալի պատմութեանը մէջ աւելի ալ աղետալի միանգամայն եւ հետաքրքրական են այն դիպուածները՝ որովք Հայաստանէն խումբ խումբ օտար երկիրներ փախչող Հայկազունք զանազան փորձանքներու հանդիպեցան, ու վերջապէս իրենց ազգութիւնը բոլորովին կամ ըստ մասին կորսնցընելով՝ թշուառացան ու փճացան : Հայաստանի աւերակներուն տակը բաղուած Հայերը գոնէ այս մխիթարութիւնս ունէին (երէկրնանք մխիթարութիւն ըսել) որ վրանին փլած հողն ու աւազը իրենց ցանկալի եւ պատուական նախահարց արիւնովն ու արցունքովը շաղուած էր. անկէք ի գատ՝ ո՛ր զիտէ, քերեսս վերջին շունչերնին Հայաստանի պայծառ ու կենդանաբար օդոյն մէջ փչած ատեննին յոյս մըն ալ ունէին թէ ինչպէս որ իրենց անմահական հոգւոյն աջուրները անդին յերանաւետ կեանս պիտի բացուին, այսպէս ալ մարմիննին այն քաջարեր երկրէն նորէն պիտի ծլի ծաղկի, եւ այն աւերակները նորէն պիտի կանգնուին : Իսկ Հայաստանէն դուրս օտար եւ այլալեզու երկիրներ ցրուողները, ճի, այն մխիթարութենէն ալ զուրկ էին : Արեան արտասուօք իրենց հայրենի քաղաքներէն ու գեղերէն ելած ատեննին՝ « Տեսուն « Է երկիր քիւ իւրով ըսելով » կըմխիթարէին « մեկզմեկ. ո՛ր ալ երբանք՝ Հայ ենք, սիրելիք, « կըսէին իրարու, եւ ամէն տեղ ամէն ատեն « Հայ մնալը մեր ձեռքն է : Զբաժնուինք իրարմէ, « չխառնուինք օտարաց հետ, չկորսնցընենք « մեր յոյս հաւատքը, չթողունք մեր նախնեաց « պերճախօս լեզուն, չհետեւինք օտար ազգաց « անպատշաճ սովորութիւններուն, եւ ամէն տեղ « մեզի համար Հայաստան կըդառնայ : » Այս ըսելով քահանայք եւ ժողովուրդք ամէն բանէ առաջ կառնէին կըծողվէին խաչերն ու աւետարանները եւ եկեղեցական ուրիշ սպասները, եւ մինչեւ եկեղեցեաց դռներն ու խաչքարերը հետերնին կըտանէին իբրեւ իրենց ազգութեանը սրբազան պահպանակներ : Չեռագիր մատեանները գրկերնին առած կերքային իբրեւ իրենց նախնեաց սիրտը, հոգին ու լեզուն. անոնց խօսքերովը կըմխիթարուէին պանդխտութեան մէջ ու կըքաջալերուէին իրենց նեղութիւններուն մէջ : Տեղափոխիկ բոջուններու բազմութեանը պէս

երամ երամ ելան զնացին Տաճկաստան, Պարսկաստան, Վրաստան, Թաքարստան, Ռուսաստան, Լեհաստան, Մաճառստան, Մոլտաւիա, Իտալիա, Հոլանտա եւ մինչեւ ի Հնդկաստան. այլ աւաղ, սրբոյն եղիշէի ըսածին պէս՝ շատ ձմեռներ անցան, շատ գարուններ եկան, շատ ծիծառներ կոունկներ դարձան նորէն Հայաստան, բայց Հայաստանի նժդեհ զաւերները մէյմըն ալ հոն չերեցան...

Արդեօք գոնէ զնացած տեղերնին մնացին. արդեօք իրաւցընէ այն տեղերը մէյմէկ փոքրիկ Հայաստաններ դարձուցին. արդեօք իրենց հայրենի դաւանանքն ու լեզուն այն տեղուանքն ալ պահեցին : Ո՛հ. զնա խօսէ հետերնին, ճվ հայրենասէր ոգի. բայց թէ որ Տաճկաստան երբաս՝ հարցմունքներդ տաճկերէն ըրէ հայազգի եղբարցդ որ կարենաս պատասխան մը ընդունիլ. երէ Ռուսաստան, ռուսերէն, երէ Լեհաստան՝ լեհերէն, երէ Հնդկաստան՝ անգղիարէն, երէ Մոլտաւիա՝ ուլաներէն, երէ Մաճառստան՝ մաճառերէն, եւ այլն : Իսկ թէ որ դուն անոնց լեզուները չես հասկընար, դարձիր տրտում տխուր նոյն երկիրներուն հին ու հոյակապ եկեղեցեաց գաւիթներուն մէջ ոտքիդ տակը շարուած մարմարիոնէ տապաններուն հարցուր, անոնց լեզուանշուշտ կըհասկընաս, վասն զի անոնք հայերէն են. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ՊԱՐՈՇ (այս անուն)...

Բայց ինչ է պատճառն որ այս հայ գաղթականները իրենց ազգութիւնը կորսնցուցեր են : Միքէ միայն օտար ազգաց հետ կամաւորապէս ու բնական կերպով մը բարեկամանալը եւ անոնց յարկը : Ոչ, այլ զլիաւոր պատճառ է այս բանիս, մանաւանդ Լեհաստանի ու Մաճառստանի մէջ՝ ուր Հայոց ազգութիւնը աւելի կորսուած է, իրենց հայրենի դաւանանքէն ետ կենալն ու կարողիկ ըլլալը : Ասոր ապացոյց, անա նոյն իսկ Լեհաստանի Հայոց մէջ Սուլաւա քաղաքին Հայերը միայն ազգութիւննին անկորուստ պահեր են, վասն զի լուսաւորչական մնացեր են. իսկ ուրիշները ամէնքն ալ կարողիկ, ուստի եւ ազգակորոյս եղեր են

Այս բանս ազգասէր եւ ողջամիտ մարդու մը համար շատ ցաւալի խեղճութիւն ըլլալուն տարակոյս չկայ. բայց քերեսս ցաւը պակաս ըլլար՝

րէ որ մտածէր թէ ուրիշի հաւատքին խառնուիլ պէտք չէ. մերոնք ալ կաթողիկ ուզեր են ըլլալ, եղեր են : Եկու տես որ այնպէս չէ, այլ Լեհաստանի Հայերը մեծամեծ եւ դառն հալածանքներով կաթողիկ եղեր են ասկէց երկու հարիւր տարի առաջ. Մաճառստանի եւ ուրիշ տեղերու Հայերէն ալ շատ մը մարդիկ անոնց օրինակին հետեւելով կորսուեր են ազգին համար : Եւ թէ ինչպէս՝ համառօտ կերպով մը պատմենք :

Աստուած իր ողորմութիւնը ամբողջ ազգի մը վրայ տարածած ժամանակները կրնանէ անոր մէջ աշխարհաշէն ու առաքելաշնորհ մարդիկ, ինչպէս մեր մէջը Սահակներ, Մեսրոպներ, Վարդաններ, Վահաններ, Ներսէսներ, Խորենացիներ, Լամբրոնացիներ, որ ազգին հոգին կարբընցընեն ու կընորոգեն : Նոյնպէս ալ իր արդար բարկութեան ժամանակները աշխարհակործան ու վնասակար մարդկանց ձեռքը կըմատնէ ազգը կամ ազգին մէկ մասը, ինչպէս եղած են Մերութաններ, Վասակներ, Պաղոնցներ, Բարսեղներ, Քոնեցիներ, Ապարանցիներ... Ահա այս վերջիններուն կարգը անցած է իր անարժան գործերովը Լեհաստանի Իլով քաղաքին առաջնորդը Նիկոլ Թորոսովիչ, որուն ըրածները հոս կարճ ի կարճոյ պատմել ուզեցինք ի խրատ եւ ի զգուշութիւն ազգիս : Բայց անկէց առաջ Լեհաստանի Հայերուն ծագումը հոս համառօտենք :

Երբոր Պարսից Ալիապան քաղաւորը Անի քաղաքը պաշարեր էր մէկ կողմէն ու առնելու մօտ էր՝ 1062ին, խեղճ բնակիչները յուսահատութեան մէջ ընկած՝ մեկալ կողմէն ելան յիսուն հազար հոգի ու Տրապիզոնի եւ Վրաստանի վրայէն ցրուելով գնացին Աթաերխանի կողմերը, անկէց ալ կէս մը Խրիմ եւ կէս մը Լեհաստան : Ասոնց օրինակին հետեւելով՝ թէ դարձեալ Անիէն եւ թէ Հայաստանի ուրիշ կողմերէն այլ եւ այլ ժամանակ հարիւր յիսուն հազարէն աւելի Հայ նորէն ցրուեցաւ Եւրոպայի զանազան կողմերը, ինչպէս որ յայտնի է ազգիս պատմութենէն :

Լեհաստան գնացող Հայերը՝ Կալիցիա նահանգին Իլով¹ քաղաքին քովերը բնակեցան առջի բերան, որպէս զի օտարազգի բնակիչներուն

հետ չխառնուին. մանաւանդ որ հարկաւ անոնց լեզուն ալ չէին հասկընար. բայց յետոյ քաղաքին մէջ սկսան մտնել, եւ 1185ին փայտաշէն եկեղեցի մըն ալ կանգնեցին հոն իրենց համար : Հետգնեռէ Աթաերխանի ու Քէֆէի Հայերէն ալ շատ մարդիկ գնացին միացան անոնց հետ, եւ այնչափ հարբստցան որ 1363ին այն եկեղեցին փլուցին, տեղը փառաւոր եկեղեցի մը կանգնեցին քարաշէն, որ մինչեւ հիմա անունով Հայ մնացած ու դաւանանքով լատին եւ լեզուաւ ու սովորութեամբ լեհացի դարձած բնակիչներուն ձեռքն է :

Այն տառններէն մնացած յիշատակարաններէն կըտեսնուի որ լեզունին հայերէն է եղեր մինչեւ վերջապետութեան ու եօթնետասներորդ դարերը. բայց կամաց կամաց այն խառնակ ու աւեր հայերէնն ալ մոռնալով՝ սկսեր են քաքարերէն խօսիլ ու հայու գրով քարարերէն գրել՝ հիմակուան Տաճկաստանի ազգայնոց ըրածին պէս : Օրինակի համար դնենք հոս Գրօրէնքի մը օրինակ, այսինքն հարստանաց յիշատակարան, մը որ Նիկոլ եպիսկոպոսին կնքովը կնքուած եւ ուրիշ եկեղեցականաց ու դատաւորաց վկայութեամբը հաստատուած է. « Քրօրոնքու բաննա Հաննանընկ « ուշմախը ճանը պարոն Ֆիլիբովից Վասքօ « խզընընկ, տա պարոն Իվաշքովից բան Կրես- « քօնունկ : Պօլտու Իլովտա, 22 sep. 1629ունտա, « նեմիչ քալէնտարընա քօրա, բատշահլըխնտա « ուշունչի Զիկմունդունկ՝ պիզիմ միլոսդիլը « պիլիմըզկա, աւագրեցըխնտա տեր Զաքա- « ռիանընկ, երեսփոխանըխնտա պարոն Զատիկ « օղլու Պերնարովից բան Թորոսունկ : » Այսինքն, « Գրօրէնք տիկնոջ Աննայի դստեր պա- « ռոն Վասլի Փիլիպպոսեան, եւ պարոն Գրիգորի « Յովհաննեսեան : Եղեւ (գրեցաւ) յիլով ի « 22 սեպտեմբերի 1629 ըստ տոմարին Գերմա- « նացոց, ի քաղաւորութեան Սիզիամունտայ « երրորդի՝ բարեզօր տեառն մերոյ, յաւագե- « ռիցութեան տեառն Զաքարիայ, յերեցփոխա- « նութեան պարոն Թորոսի Պերնարովից Զատի- « կեան : »

Լեզունին այս կերպով կորսնցընելով, մինչդեռ հարուստներն ու մեծերը աւելի լեհերէն կըխօսէին, եւ հասարակ ժողովուրդը քաքարերէն, հարկ է եղեր որ դաւանանքին ալ կորսնցընեն : Լեզուն կորսուիլը այն Հայերուն ազգութեանը մահացու ծանր հիւանդութեան մէջ իյնալուն նշան էր. իսկ դաւանանքը կորսնցընելով՝ հոգին պիտի փչեր : Այս ցաւալի հոգեվարքը երկար

¹ Իլով կամ Լվով անունը Լեհաց Լեւ/ բառէն ելած է որ Լեւոն (կամ Ասիած) կընշանակէ, վասն զի այն քաղաքը Լեհաստանի Լեւոն դուքսը հիմներ է եղեր. ուստի կըսուի նաեւ Լեւոսոյիս, եւ գերմաներէն Լեմպըրկ :

քշեց, եւ հոգիառ ազգասպանն եղաւ 'Նիկոյ անարժան եպիսկոպոսը' այս կերպով :

Մեկքիսէք կաթողիկոսը Շահաբասին սուրբ էջմիածնայ արօրոյն վրայ ձգած տուրքերուն եւ պարտատեարց պահանջմունքներուն չղիմանալով՝ կաթողիկոսութիւնը իր եղբօրորդոյն տուեր, ու ինքը 1624ին փախեր էր Կարին, անկէջ Կոստանդնուպօլիս : Կոստանդնուպօլսոյ բնակիչները գիտնալով Մեկքիսէքին Հայաստանի մէջ բրածները, որով շատ արժանաւոր եկեղեցականներու գրկանք ըրեր, անարժաններու ալ պատիւներ տուած էր, չէին ընդունած զինքը, ուստի եղաւ զնաց Լեհաստանի Իլվով քաղաքը : Իլվովցիք չգիտնալով Մեկքիսէքին անձնական պակասութիւնները՝ մեծ ուրախութեամբ հանդիսատար ընդունելութիւն ըրին իրեն իբրեւ իրենց օրինաւոր կաթողիկոսին՝ յաջորդի սրբոյ Լուսաւորչին . եւ որովհետեւ տարիներով առաջ Իլվովի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը վախճաներ էր, 'Նիկոյ Թորոսովիչ (Թորոսեան) անունով կեղծաւոր փառամոլ եւ խռովարար արեղան բարեկամներու ձեռքով եւ շատ մը ընծաներ տալով Մեկքիսէքին՝ ետեւէ եղաւ որ ինքը ձեռնադրուի արքեպիսկոպոս : 'Նիկոյը Իլվովի մէջ ծնած էր 1605ին, ու ետքը Կոստանդնուպօլիս գնացած ու հոն սարկաւագ եղեր էր :

Իլվովցի քահանայք եւ ժողովրդեան մեծերը հասկըցուցին Մեկքիսէքի րէ 'Նիկոյը իրենց առաջնորդ չեն ուզեր, մանաւանդ րէ կարելի ըլլայ նե քահանայութիւնն ալ պիտի առնուն վրայէն՝ անոր անարժան վարուցը համար : Մեկքիսէք մտիկ չըրաւ : Բողոքեց ժողովուրդը րէ հակառակ է այդ բանդ եկեղեցական կանոնաց որ կրպատուիրեն որ ժողովրդեան կամացը դեմ արքեպիսկոպոս չաբրուի իրեն . ուրիշ արժանաւոր անձ ունինք, զինքը ձեռնադրէ ըսին . ապա րէ ոչ՝ 'Նիկոյը չենք ընդունիր : Մեկքիսէք տեսնելով որ ժողովուրդը իրեն հնազանդելու միտք չունի, առաւ 'Նիկոյը տարաւ ծածուկ քաղաքէն դուրս եղած Հաճկատար Աստուածածին ըսուած վանքը, եւ հոն գիշեր ատեն սկսաւ զինքը եպիսկոպոս ձեռնադրել : Այն միջոցին վանքին արեղաններէն մէկը վազեց գնաց իմացուց Հայերուն Մեկքիսէքին ըրածը . անոնք ալ բազմութեամբ վրայ հասան, տեսան որ ձեռնադրութիւնը լմրննալու վրայ է . բողոքեցին կանչուրդատեցին, բայց բանը բանէն անցեր էր, տրտում տխուր դարձան տեղերին, ինչ ընելիքն չէին գիտեր :

Յիրաւի զարմանալի բան եղած է ամեն ժամանակ մեր ազգին առ եկեղեցական ունեցած պատկառանքը, որով այսպիսի անարժան եւ անիրաւ բռնութեանց համբերեր են ու կրհամբերեն . բայց միքե ազգին հեգութեամբ ու երկայնմտութեամբը առաջնորդաց անիրաւ գործը իրաւացի կրկայ. ոչ ապաքէն անով աւելի ալ կրժանրանայ : Մեկքիսէք այն առաջնորդներէն էր որ չունեցած իշխանութիւննին ունեցածի պէս կրժախեն, եւ ունեցածնին ի չարն գործածելը իրենց բնութիւն ըրած են : 'Նիկոյին պէս ատելի մարդը հովիւ ձեռնադրեց մէկ հօտի մը որ զանիկայ գայլու տեղ դրեր էին, եւ քերես իրաւամբ . եւ ինքը հանգիստ սրտով եղաւ Իլվովէն որ Կամենից քաղաքը երբայ : Ժողովուրդը ստիպեց որ 'Նիկոյն ալ երբայ հետը . Մեկքիսէք չէ չըսաւ . բայց կարծելով րէ գոնէ ժողովրդեան մէկ մասը կրնայ խաբել, կէս ձամբան որ հասան՝ ըսաւ 'Նիկոյին րէ « Դարձիր հիմա Իլվով ու եպիսկոպոսութիւնդ առաջ տար . » Իլվովցոց ալ նամակ մը գրեց՝ յորում կրսեր րէ ով որ 'Նիկոյը չընդունի իրեն եպիսկոպոս՝ նզոված ըլլայ : Դարձաւ 'Նիկոյ Իլվով, ու կիրակի օր մը եկեղեցոյն մէջ կարդալ տուաւ այն նամակը . ժողովուրդն ալ աւելի տրտմեցաւ, բայց լուց :

Այն ատենները Գրիգոր Կեսարացին, որ Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքութենէն ձգուած ըլլալով՝ ասղիս անդին կրպտըտեր, Իլվով գնաց ու ժողովրդեան երկպառակութիւնը տեսաւ . բայց հաշտութեան եւ խաղաղութեան ձամբայ մը գտնելու տեղը, ինչպէս որ պարտքն էր, 'Նիկոյին հակառակ կեցողներուն կողմը բռնեց : 'Նիկոյ Իլվովի քաղաքապետին ձեռքովը հրաման հանել տուաւ որ Գրիգոր Կեսարացին Լեհի տէրութեան սահմանէն դուրս ելլէ . անիկայ ալ Մոլդաւիա անցնելուն պէս՝ նզովք յուղարկեց 'Նիկոյին դեմ : 'Նիկոյ արհամարհեց նզովքը, բայց ժողովուրդը քահանաներով հանդերձ սկսան աւելի ալ հեռանալ ու պաղիլ իրմէ : Թուրք գրեցին Մովսէս կաթողիկոսին եւ իրենց վիճակը հասկըցուցին անոր . կաթողիկոսն ալ շուտ լմր 'Նիկոյին վրայ արգելք դրաւ որ եպիսկոպոսութիւն չընէ՝ մինչեւ որ դատաստանը քննուի : 'Նիկոյ այն բուղբը հնարքով մը ծածկեց, եւ մտածեց որ անձամբ երբայ Գրիգոր պատրիարքէն արձակում առնէ : Առաւ ժողովրդէն ձամբու ծախքը, գնաց մինչեւ Պրուսա, ու անկէջ բուղբ գրեց Գրիգորին որ արձրկէ զինքը նզովքէն : Գրիգոր առաջ արձակումը տուաւ,

բայց յետոյ իմանալով որ Նիկոլին ըրածը խաբէութիւն է՝ առաջին նգովքը նորէն հաստատեց, որով Իլվովի Հայոց մէջ եղած շփոթութիւնը աւելի ալ սաստկացաւ :

Նոյն տարին, այսինքն 1630ին, Կեսարացի Խաչատուր վարդապետը նուիրակ յուղարկուեցաւ Մովսէս կաթողիկոսէն Ֆունաստան եւ Լեհաստան. կաթողիկոսը պատուիրեր էր անոր որ Նիկոլի դատաստանն ալ տեսնէ, ուստի շատ բան խօսեցաւ հետը եւ ժողովրդեան հետ հաշտուելու հնարքները հասկըցուց. բայց Նիկոլ մտիկ չըրաւ : Ֆնտոյ եկեղեցւոյն մէջ տղայական վեճ մը ելաւ երկուքին մէջ, եւ Խաչատուր վարդապետը դարձաւ ըսաւ ժողովրդեան քէ « Ով որ ասոր ետեւը կեցած ծունը կրկնէ՝ անիծեալ ըլլայ : » Այս ըսաւ ու ելաւ եկեղեցիէն, ժողովուրդն ալ ետեւէն. իշխաններն ալ՝ որ Տանուտեարք կըսուէին՝ դռները գոցեցին, բանալիներն առին պահեցին, ու Խաչատուր վարդապետէն խնդրեցին որ առանձին դատաստան բանայ Նիկոլին դեմ : Նիկոլ ամենայն հնարք ըրաւ որ այն դատաստանը չըլլայ. իշխաններն ալ ոտք կոխեցին ու բանալիները չտուին :

Մինչեւ այն ատեն որչափ անպատշաճ ու գայրակղական բաներ որ եղան՝ զոնէ ազգին ու ժողովրդեան մէջ էին, ուստի եւ անոնցմէ առաջ եկած ու գալիք վնասներուն դարմանը անկարելի չէր : Երկու առաջնորդ, քեպետ եւ մէկը դատաւոր եւ մէկալը դատաստանի տակ, դիմացէ դիմաց եկեր էին. երկուքն ալ՝ որը քիչ որը շատ՝ իրենց հետ ժողովրդեան մէջէն կուսակիցներ ունէին. ո՛չ ապաքէն յայտնի է քէ այն երկու կողմին որն ալ յաղթող գտնուէր, խռովութիւնն ու բշտամութիւնները շուտով պիտի չղաղրէին. պետք չէր որ երկու կողմէն ալ խաղաղարար մարդիկ մէջ մտնէին ու հաշտեցնէին երկպառակեալները : Ոչ. մեր ազգին մեծամեծ դժբաղդութեանց մէկը այս եղած է ամեն ատեն որ քահանայ քահանայի, աշխարհական աշխարհականի, ժողովուրդ ժողովրդի դեմ կուրքաւոր տեսած ատեննին՝ ի հարկէ այս երկուքին մէկը պիտի յաղթէ ու մէկալը պիտի յաղթուի, ու պետք է որ այնպէս ըլլայ ըսելով, կո՛մ անտարբեր կրկենան եւ կամ իրենք ալ կոխը կըսաստկացնեն : Ասով է անա որ ազգին վնասը եւ օտարաց առջեւ նախատինքը շատ անգամ մի միայն պտուղ կըլլայ այնպիսի հակառակութեանց եւ յաղթութեանց. յաղթուողը ատելութեամբ ու բշտամութեամբ կըմխայ անդա-

դար, ծածուկ հնարքներով վրեժխնդրութեան ետեւէ կիյնայ, յաղթողն ալ բարձր ի գլուխ պանծալով իր հակառակորդին դեմ՝ յաղթութեանը յարգը կըկորսընցընէ : Երկու կողմի կուսակցութիւններն ալ կընստին ողբ ու լաց կընեն որ ազգերնիս անմիաբան է, եւ միաբանութիւն ընելու աշխատանքը ոչ ոք յանձն կառնու, եւ ոչ եկեղեցականը՝ որուն պարտքն է ոչ միայն խաղաղութիւն տալ ամենեցուն սուրբ սեղանոյն առջեւ, այլ եւ տուածին պտուղը ժողովրդէն պահանջել...

Նիկոլի կուսակիցները մինչեւ այն ատեն Իլվովցոց մէջէն անոնք էին որ եւրոպական բարակութիւնները հանդերձ աւելաւ ազգասիրութեամբ աւելի վեր կըղնէին՝ քան քէ ազգային հոգւոյն անկորուստ պահպանութիւնը՝ հանդերձ քանի մը կարծեցեալ կոպտութիւններով : Ասոնք Նիկոլին չարամտութիւնը չունէին, վասն զի անոր փառամոլ եւ ազգատեսաց կիրքերէն ալ ազատ էին. բայց ինչ օգուտ. միքէ անոր կիրքերուն գորաւոր գործիք եւ պաշտպան ըլլալին բաւական պակասութիւն չէր իրենց : Երբոր բշտամութիւնը սաստկացաւ, ու տանուտէրները եկեղեցին չուզեցին բանալ, Նիկոլը ելաւ զնաց ճիգովիքներուն՝ որ այն ատենները շատ գորացած էին ամեն տեղ, ու խօսք տուաւ անոնց զրով որ ինքն ու իր ժողովուրդը ելլեն Հայոց կաթողիկոսին հնազանդութենէն ու Հռովմայ պապին իշխանութեանը տակ մտնեն : Պիտոր ջրի մէջ ձուկ որսալը ամեն ատեն ճիգովիքներու մեծ վարպետութիւնն եղած է. ուստի եւ ոչ քննելու զեցին քէ Նիկոլին այս կերպով իր ազգն ու եկեղեցին մատնելը ինչ պատճառէ առաջ եկած է : Իրենց առջեւ մէկ բան մը միայն կար. ամբողջ ժողովուրդ մը պապին հպատակեցընելով՝ Հռովմայ եկեղեցւոյն մեծ ժառանգութիւն մը ընել. այն նպատակին հասնելու համար՝ որ եւ իցէ միջոց աղէկ ու գովելի կերեւեար աչքերնուն : Առին Նիկոլը մեծ ուրախութեամբ տարին Իլվովի արքեպիսկոպոսին, ու ամեն բան հասկըցուցին անոր : Արքեպիսկոպոսը տեսաւ որ Նիկոլին առաջարկութիւնը իր մտքին ալ յարմար է, բայց պատճառներն ու հետեւանքները աչքը վախցուցին. հասկըցաւ որ այն յուսաւորջական Հայերուն կաթողիկ կամ պապական ըլլալը՝ ի մոլորութենէ ի ճշմարտութիւն դառնանք ըսելու մտքով չէ, հապա իրենց ազգակցացը դեմ գորանալու համար է. ուստի քաղաքական կոխ տեսնելով բանին մէջ՝ քաղաքապետին յուղարկեց :

Անիկայ իմաց տուաւ Հայոց իշխաններուն որ կամ եկեղեցին բանան, եւ կամ դատաստանի գան. բայց իշխանները մտիկ չըրին, վասն զի պարտական ալ չէին մտիկ ընելու անոր : Գործը մնաց ճիգվիրներուն եւ ուրիշ լեհացի կրօնաւորաց, որ քեպեա միշտ հակառակ էին իրարու՝ բայց այն անիրաւութիւնը գործելու համար սիրով միարանեցան. ասոնք հետեւին զպրատան տղոց բազմութիւն մը առին, — վասն զի ջափահաս ու խելացի մարդիկ չէին մտներ հարկաւ այնպիսի անիրաւ եւ անպաշտօն գործի մէջ, — գնացին քաղաքապետին ու անկեցքանի մը գլխաւոր առած՝ հասան Հայոց եկեղեցւոյն դուռը : Մարդ յուղարկեցին Հայոց տանուտէրներուն որ կամ իրենք գան ու եկեղեցին բանան, եւ կամ բանալիներն իրենց տան : Անոնք պատասխան յուղարկեցին քե « Այդ եկեղեցին մերն է, եւ մեր ստրկովը շի « ներենք բազաւորական հրամանաւ, մեջի եղած « սպասներն ու անօթներն ալ մերն են : Իսկ այդ « 'Նիկոյն որ դուք եպիսկոպոս կրհամարիք՝ մեր « առաջնորդը չէ, եզովքի տակ է : Գուք ո՞վ էք, « եւ ինչ իրաւամբ կը պահանջէք մեզմէ մեր եկե- « ղեցին կամ անոր բանալիքը : » Ծիգվիրները ծիծաղեցան մեջերսին Հայոց բարեմտութեանը վրայ. « Խեղճ մարդիկ, կըսէին. չեն գիտեր որ « մենք ոչ միայն այս եկեղեցւոյն՝ այլ եւ ամենայն « եկեղեցեաց տէր ենք, եւ հոռոմեական եկեղե- « ցւոյն անգամ տիրած ենք. մեր առջեւը գոց « դուռ չկայ, ու պետք չէ որ ըլլայ. գձեղ բռնու- « րեամբ կարողիկ պիտի ընենք որ ձեր գաւլընե- « րուն ու բռններուն կարողութիւնը կամաւոր « ու ապահով ըլլայ : 'Նիկոյը գեշ մարդ է եղեր, « անիրաւ է եղեր, մեր ինչ փոյքն է. բաւական « է որ մեր դիտաւորութեանը լաւ կը ծառայէ, « իրմէ աղէկ մարդ չկայ : Եկեղեցւոյն տէր մենք « եպիսկոպոսը կը ճանչնանք. եպիսկոպոսը իր « եկեղեցին ու ժողովուրդը մեզի ծախեց կամ « ընծայեց՝ իբրեւ փոխանորդաց եւ պաշտօնէից « պապին. ո՞վ կրնայ այս բանիս արգելք ըլլայ « առանց հերետիկոսութեան մէջ իյնալու : Եկե- « ղեցին կարողիկ է, հերձուածողները բանա- « լիքները չեն տար. կը կոտորենք դոները, կը տի- « րենք մեր ստացուածքին : » Այս ըսին ու հրա- մայեցին որ դոները կոտորին. մտան ներս, յանձնեցին եկեղեցին 'Նիկոյի՝ մեջի ամեն սպաս- ներովը. յետոյ մարդ յուղարկեցին քաղաքին ամեն կողմերն որ 'Նիկոյին գլխաւոր հակառա- կորդներէն զով որ գտնեն՝ քե քահանայ եւ քե աշ-

խարհական՝ բռնեն բանաւ դնեն ու տուգանքի տակ ձգեն իբրեւ ապստամբ եւ խռովարար մարդիկ :

Ինչպէս լաւ կը ներկայացըներ 'Նիկոյ այն կա- րողութիւնը որ մեր ազգին մէջ ինչ եւ իցէ առնել եւ ո՞ր եւ իցէ տեղ մտեր է ճիգվիրներու եւ անոնց հետեւող անխիղճ ու կրօնամոլ մարդկանց ձեռքով : Խեղճ Անեցիք. երբոր Ալփասլանայ ու Չարմաղանի բռնութիւններէն փախչելով՝ խաչա- պաշտ քրիստոնէից երկիր երբանք ըսիք ու եկաք Լեհաստանի գեղերն ու քաղաքները շէնցուցիք, արդեօք կանցնէր մտքերնէդ քե օր պիտի գայ որ ձեր բռնները՝ ձեր ու իրենց շինած ու զարդա- րած եկեղեցիէն դուրս փոքնաւորին, յուսաւորջա- կան ըլլալուն համար հերձուածող հերետիկոս ըստին, ձեր սիրած ու խօսած լեզուն բոլորովին մոռնան, եւ հայ ըսուելէն անգամ ամբջնան...

Այնուհետեւ զօրացաւ 'Նիկոյ ճիգվիրներուն պաշտպանութեամբը, եւ տիրապետեց եկեղեցւոյն ոսկեղէն ու արծրքեղէն սպասներուն, փառաւոր ոսկեհուն գգեստներուն, սրբոց արծարապատ եւ ոսկիապատ մասունքներուն, հազար կտորէն աւելի հին ձեռագիրներուն, մեր բազաւորաց ժամանակներէն մնացած ցանկալի յիշատակնե- րուն որ Հայաստանէն հոն բերուած էին, եւս եւ եկեղեցւոյն մէջ պահուած աւանդներուն : Գրաւեց նաեւ Հայոց ուրիշ եկեղեցիներն ու վանքերը, եւ ժողովուրդը առանց եկեղեցւոյ մնաց : Մեր ազգին ժամատէր եւ եկեղեցատէր բնաւորութիւնը գիտ- ցողները միայն կրնան հասկընալ քե ինչ աստի- ճանի ցաւ, գանգատ, գայքակողութիւն, յուսա- հատութիւն, ողբ եւ սուգ տիրած պիտի ըլլայ Հայոց մէջ այնպէս առանց եկեղեցւոյ մնացած ատենին՝ անհովիւ ու անփարալս ոչխարներու նման :

Թող չըսէ մեկը քե ինչ հարկ կար այդպիսի ցաւալի անցքերը, անցած գնացած հին պատմու- րիւնները նորէն մէջ բերել : Թող յիշէ այնպիսին որ հին պատմութիւնները մեզի համար գրուած են, որպէս զի մենք անոնցմէ խելք սորվինք, աղէկին հետեւինք ու գեշէն զգուշանանք. ինչպէս որ մենք ալ մեր ժամանակին պատմութիւնները մեր յաջորդներուն համար կը գրենք : Երէ Լեհաս- տանի Հայոց կարողիկ ըլլալուն պատմութիւնը տեղնիտեղը գիտնալիս մերագնայք, շատ հաւա- նական է որ երեսունհինգ տարուրէն ի վեր Պօլ- սոյ Հայոյ մէջ պատահած խռովութիւններուն մէկն ալ չէր պատահեր : Բայց մենք պատմութիւնը

առաջ տանինք յաշորդ բերրին մեջ. հին եւ
նոր անցքերը իրարու հետ բաղդատելու հոգը

ազգասեր ընթերցողաց կրթողունք :

(Շարայարուսիներ յաշորդ ամսաբերին մէջ :)

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԳՈՒԹԻՒՆ ՅԱՆԻ

ԶՈՐ ԱՐԱՐ Պ. ՀԱՆԻԲՈՎ. ՅԱՄԻՆ 1848.¹

Ա.

Տասնհինգ քսան տարիէ ի վեր է որ եւրոպացի
ճանապարհորդներ Անի քաղաքին ստերակները
կերբան կրտսեւեն, որ Կովկաս լեռներէն անդին
գտնուած երկիրներուն ուրիշ շինուածոցը պէս՝
ժամանակին մանգաղովը դեռ բոլորովին չեն
փճացած : Քեր-Փորթրին Անիի վրայ ըրած փա-
ռաւոր նկարագրութենէն վերջը, անոր հայրե-
նակիցներէն երեք հոգի, Ուիլյամսոն, Ապպո-
նէ Հոյմս ետեւէ ետեւ Անի գնացին, ու երեքն ալ
իրարմէ աւելի պակաս հանգամանօք այն քաղա-
քին աւերակաց վրայ տեղեկութիւններ հրատա-
րակեցին. յետոյ Թեքսիէ, Ապիք եւ Մուրաւեօֆ
մանրամասնաբար քննեցին զանոնք : Վենետիկոյ
Մխիթարեանք ալ 1847ին իրենցմէ մէկը, Հ. Ներ-
սէս Սարգսեան, Անի ղրկեցին որ այն կործա-
նեալ մայրաքաղաքին յիշատակներուն վրայ
գտնուած արձանագրութիւններն օրինակէ. անոր
աշխատութեան հրատարակուիլը ուշանալուն
պատճառ՝ անշուշտ այն քաղաքական դիպում-
ներն եղած են որոնցմով Մխիթարեանց գիտուն
եւ բազմարդիւն միաբանութիւնը տառապեցաւ
վերջի տարիներս :

Ասկէ կրտսնուի բէ այն աւերակներն, որ ես
երբալ տեսնել կուգէի՝ անձանօք երկիր մը չէին.
սակայն իմ աչքով տեսնել ուզելս՝ միայն հետա-
քրքրութեան համար չէր, վասն զի ինծի մաս-
նաւոր կերպով օգտակար երեւցած բաներուն
վրայ, այսինքն Անիի շինուածոցը մահմետական
արձանագրութեանց տեսակին եւ բուոյն վրայ
ինծմէ առաջ գնացող ուղեւորները յայտնի կեր-
պով չէին խօսած :

Քեր-Փորթր, որ իր Ուղեւորութիւն Ի ՎԵՍՍ-
ՏԱՆ, Ի ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ եւ այլն, ըստւած մեծա-
հատոր գրուածքին մէջ շատ տեղ ճշգրտախօս ու

INCURSION A ANI,

PAR M. KHANIKOF EN 1848.

I.

Les ruines d'Ani, respectées par le temps plus qu'au-
cun autre monument de nos provinces Transcaucasi-
ennes, ont été visitées, dans le courant des quinze ou vingt
dernières années, à plusieurs reprises, par des voyageurs
européens. La description pompeuse qu'en a donnée
sir Ker Porter y attira l'un après l'autre trois de ses
compatriotes : MM. Wilbraham, Abbott et Holms, qui tous
ont publié des rapports plus ou moins circonstanciés
sur l'état dans lequel ils ont trouvé ces ruines; puis
MM. Texier, Abich et Mouraviéff les ont examinées en
détail; enfin les Mékhitaristes de Venise y ont envoyé,
en l'année 1847, un des leurs, le P. Nersès Sarkisian,
pour transcrire toutes les inscriptions tracées sur les
monuments de cette capitale dévastée, travail dont la
publication n'est probablement retardée que par les évé-
nements politiques qui ont affligé, dans ces derniers temps,
le siège de cette docte et laborieuse société.

On voit par là que les ruines que je me proposais de
visiter étaient bien loin d'être une *terra incognita*; tou-
tefois ce n'était pas dans un but de pure curiosité que je
désirais les voir de mes propres yeux, car aucun de
mes prédécesseurs ne s'est prononcé catégoriquement
sur les points qui m'intéressaient le plus, c'est-à-dire
sur la nature et le nombre précis des inscriptions mu-
sulmanes des monuments d'Ani.

Ker Porter, assez exact et même minutieux dans
beaucoup d'endroits de son volumineux ouvrage, *Travels in Georgia, Persia, etc.*, ne donne que peu de dé-

¹ Այս գրուածքը ամբողջ մէջ կրբերէ Պ. Պրոսէ գաղղիացի
հնագետը, որ վրացերէն ու հայերէն լեզուաց ալ հմուտ է, իր
« Ուղեւորութիւն ի Կովկաս » անունով գրքին մէջ : Մենք
օգտակար գործ մը համարեցանք ասոր բարգմանութիւնը հը-

րատարակել բնագրին հետ մեկտեղ. որով եւ Բազմալիսին մէջ
Անիի վրայ գրուածները կրպարգին, եւ արժանապատիւ Մխի-
թարեան Արէլ վարդապետին նոյն մայրաքաղաքին վրայ տուած
տեղեկութիւնները կը ճոխանան :